

دیوارنوشته‌های انقلاب؛**منبعی برای تعمیق تاریخ‌نگاری انقلاب اسلامی**شیدا صابری^۱**چکیده**

با گذشت زمان، منابع تاریخ‌نگاری گسترده و متنوع شده‌اند و این تغییر با یافته‌های جدید و مهم‌تر از آن تغییر نگرش به تاریخ‌نویسی و منابع آن، به وجود آمده است. انقلاب اسلامی ایران که با پشتوانه‌ای سیاسی و اجتماعی در بهمن ۱۳۵۷ ش به وقوع پیوست بیش از هر رویداد تاریخی در دوران معاصر ایران منبعی از تاریخ مکتوب و شفاهی را بازتولید کرده است. بخشی از آن اسناد، عکس‌ها و نامه‌ها و گفت‌وگوهای افراد مختلفی است که در این رویداد سهیم و یا شاهد و راوی این اتفاق بوده‌اند. دیوارنوشته‌ها یکی از منابع مهم برای تحلیل و شناخت ماهیت مبارزات و رخداد انقلاب اسلامی به‌شمار می‌روند که به جای تولید نوشته‌های تحلیلی، شامل نوشته‌ها و تصاویر کوتاه می‌باشند و بررسی آنها به‌مثابه بازتاب ایدئولوژی، نگرش سیاسی و اجتماعی مبارزات مردمی، کنشگری احزاب و تبیین ماهیت انقلاب اسلامی، مسئله مقاله حاضر است. در واقع بررسی نوشته‌های دیواری به‌عنوان منبعی شفاهی و مکمل تاریخ‌نگاری دوره معاصر که براساس روش توصیفی تحلیلی تدوین گردیده است، موضوع و شیوه مقاله پیش‌روست. همچنین این مقاله به دنبال پاسخ به این پرسش است که دیوارنوشته‌ها که در دوران منتهی به انقلاب در تمام شهرهای ایران فراگیر شدند، چگونه پیام انقلاب را از سوی گروه‌های مختلف اجتماعی و سیاسی انتقال دادند؟ ضمن اینکه تأکید مقاله بر دیوارنوشته‌ها و مضامین آنهاست که براساس تصاویر موجود در مجموعه عکس‌های جمع‌آوری‌شده عکاسان و منابع آرشیوی و اسناد از طریق صفحات الکترونیکی آنها قابل دسترسی و مشاهده بوده است.

واژه‌های کلیدی: دیوارنوشته، تاریخ‌نگاری، انقلاب اسلامی ایران، دیدگاه مردمی.

۱. دکتری تاریخ معاصر ایران sheida.abani@yahoo.com

Graffiti of the revolution;

A source for deepening the historiography of the Islamic Revolution

Shida Saberi¹

Abstract

With the passage of time, the sources of historiography have become wide and diverse, and this change has come about with new findings and, more importantly, a change of attitude towards historiography and its sources. Iran's Islamic revolution, which took place with political and social support in February 1979, has reproduced sources of written and oral history more than any historical event in contemporary Iran. A part of it is documents, photos, letters and conversations of various people who participated in this event or were witnesses and narrators of this event. Wall writings are one of the important sources for analyzing and understanding the nature of struggles and events of the Islamic Revolution, which instead of producing analytical writings, include short writings and images, and examining them as a reflection of the ideology, political and social attitude of popular struggles, party activism, and explaining the nature of the revolutionary Islam is the issue of the present article. In fact, the study of wall writings as an oral and complementary source of historiography of the contemporary period, which is compiled based on the descriptive and analytical method, is the subject and method of this article. Also, this article seeks to answer the question that how did the graffiti that spread in all the cities of Iran during the period leading to the revolution, convey the message of the revolution from different social and political groups? In addition, the emphasis of the article is on graffiti and their themes, which are accessible and viewable based on the images in the collection of photographs collected by photographers and archival sources and documents through their electronic pages.

Keywords: graffiti, historiography, Islamic Revolution of Iran, popular view.

---

¹. PhD in contemporary history of Iran. sheida.abani@yahoo.com

مقدمه

سابقه دیوارنوشته‌ها در ایران به انقلاب مشروطه باز می‌گردد که اولین شعارها در آن زمان علاوه بر روزنامه‌ها بر دیوارها نیز نقش بست. اما در جریان انقلاب اسلامی نوشتن شعارها، خبر و اطلاعیه توسط مردم و دیگر گروه‌های سیاسی و انقلابی به اوج خود رسید، چرا که دیوارنویسی یکی از راه‌های ساده گریز از سانسور بود و از این راه هر گروه و دسته‌ای به سهولت می‌توانست عموم مردم محل، منطقه و حتی شهری را در جریان امور قرار دهد.

دیوارنوشته‌ها معمولاً جایگاه مهمی در تحریک و تشویق افراد برای پیوستن به حرکت انقلابی و تداوم آن دارند. موضوعات دیوارنوشته‌ها در دوران انقلاب اسلامی متنوع است: بعضی صرفاً شعارهایی هستند که در اعتراض‌های رسمی و غیررسمی سر داده شده و ماهیت حماسی، احساسی و تهییجی دارند؛ و برخی بازتاب بخشی از پیام‌ها و گفته‌های رهبران انقلاب به شمار می‌روند که با نفی رژیم حاکم و برشمردن خطاهای آن به ترویج شیوه‌های مبارزه و ارائه الگوی حکومتی آینده می‌پردازند. علاوه بر این، بخشی از دیوارنوشته‌ها نیز به‌عنوان یک رسانه خبری در جریان انقلاب عمل می‌کنند و به اطلاع‌رسانی رویدادهایی که جنبه‌های حیاتی در روند انقلاب دارند، می‌پردازند. آنها از این راه بر تقویت روحی مردم تأثیر مثبت می‌گذارند. با بررسی و مشاهده تصاویر دیوارها در محلات و مناطق مختلف شهرهای ایران می‌توان نوع نگرش، برداشت‌ها و خواست‌های مردمی نسبت به رویدادهای در حال وقوع را مشاهده کرد و همچنین احساساتی را که ملت‌ها و سرشار از خشم و نفرت و هیجان به قدرت می‌تازند، درک نمود. دیوارنوشته‌ها از این رو منبع مهمی در تاریخ‌نگاری معاصر به شمار می‌روند زیرا مبتنی بر متن و تصویر هستند و نویسنده در این میان غایب است و خاموش. نوشته‌ها سخن می‌گویند و جالب آنکه این منبع شفاهی و تصویری تاکنون نیز راوی افکار عمومی به شمار می‌رود، همان‌طور که بر روی دیوارها در تمام شهرها می‌توان نمونه معاصر آن را مشاهده کرد.

پیشینه پژوهش

در میان منابعی که به شعارها و دیوارنوشته‌ها به‌ویژه در دوران انقلاب اسلامی پرداخته‌اند منبع مستند «فرهنگ شعارهای انقلاب اسلامی» است که به‌همت مرکز اسناد انقلاب اسلامی (۱۳۷۹) به چاپ رسیده است. این کتاب منبع جامعی برای مطالعه و آشنایی با شعارهای انقلاب اسلامی

است و اهمیت آن در تقسیم‌بندی شعارهای موضوعی دوران انقلاب اسلامی است که از سوی گروه‌های مختلف ارائه گردیده است. یکی از ویژگی‌های این کتاب جدول‌بندی شعارها براساس موضوع، مضامین و کلیدواژه‌هاست، ضمن اینکه براساس آمار به میزان تکرار این مضامین نیز اشاره می‌کند. کتاب دیگر، «جامعه‌شناسی شعارهای انقلاب اسلامی» نوشته محمدحسین پناهی (۱۳۸۲) است که شعارهای انقلاب اسلامی را از نظر گاه جامعه‌شناسی مورد توجه قرار می‌دهد و به تقسیم‌بندی شعارها از غیرشعارها در این دوره پرداخته است. نویسنده در این کتاب به ضرورت تحقیق و پژوهش جامعه‌شناختی در مورد شعارهای انقلابی اشاره می‌کند و معتقد است که به منظور فهم ایدئولوژی، وضعیت و ساختار سیاسی و اجتماعی ایران و احزاب مختلف در این دوران در ابتدا باید شعارهای انقلابی را از شعارهای غیرانقلابی جدا ساخت.

علی‌نژاد در پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد خود با عنوان «بررسی متون شعاری انقلاب اسلامی از دیدگاه تحلیل کلام» (۱۳۷۷)، به بررسی مضامین شعارها از منظر زبان‌شناسی پرداخته است. از سوی دیگر تحلیل شعارها در حیطه ارزشی مثبت و منفی در کتاب «انقلاب، مطبوعات و ارزش‌ها» تألیف محسنیان‌راد (۱۳۷۵) مورد توجه قرار گرفته که شعارها براساس مضامین ارزشی مثبت و منفی طبقه‌بندی شده‌اند. ضمن اینکه از همین نویسنده مقاله «جامعه‌شناسی؛ بررسی دیوارنوشته‌های دوران انقلاب» (رسانه، ش ۴، ۱۳۶۹ ش) نیز موجود است اما در کتاب ذکر شده در بالا، نویسنده به طور کامل به موضوع دیوارنوشته‌ها پرداخته است. از دیگر منابعی که به شعارهای انقلاب اسلامی توجه نشان داده مقاله «دیوارنوشته‌های انقلاب» با همکاری مشترک بزرگ‌زاده و فرهادی آردکپان است که به ماهیت شعارها به عنوان ابزار دیوارنویسی پرداخته ضمن اینکه با مشاهده میدانی دیوارهای شهر تهران در سال ۱۳۵۸، تحلیلی عینی‌تر از روزهای پس از انقلاب اسلامی ارائه می‌دهد و آن را با بررسی آماری مستند می‌نماید. همچنین باید اشاره کرد که مجموعه تصاویر و عکس‌هایی که فرهادی آردکپان در دوران انقلاب اسلامی به صورت میدانی از دیوارهای شهر تهران گرد آورده در نمایشگاهی با نام «دیوارها سخن می‌گویند» که برگرفته از کتابی به همین نام است، در سال ۱۳۹۹ به نمایش گذاشته شد. از دیگر منابع مهم در مورد دیوارنوشته‌ها می‌توان به کتاب «انقلاب به روایت اکبر ناظمی» اشاره کرد که شامل عکس‌های رنگی از وقایع انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷ ش است. ناظمی در مقدمه این کتاب شور و هیجان و مخاطرات عکاسی در میان درگیری‌ها، تظاهرات و حکومت‌نظامی را به

رشته‌ی تحریر درآورده است که تظاهرات مردمی، حضور زنان و کودکان، ورود آیت‌الله خمینی به کشور، جماعت منتظر در فرودگاه مهرآباد، سخنرانی امام در بهشت‌زهرا، حضور در مدرسه‌ی رفاه، جنازه‌های شهدا در سردخانه‌های رژیم، قیام‌های گوناگون در دانشگاه تهران، شخصیت‌های فعال انقلاب، دیوارنوشته‌ها و شعارهای دیواری، صف‌های نفت، اعلان‌ها و کاریکاتورهای دیواری از جمله موضوعات این عکس‌ها به شمار می‌روند. ناظمی که در تیر ۱۳۵۷ ش. در رشته‌ی گرافیک دانشگاه دوسلدروف آلمان تحصیل می‌کرد با شنیدن اخبار درگیری‌های شهرهای مختلف به ایران بازگشت و از این وقایع چند صد دقیقه فیلم و بیش از چهارهزار قطعه عکس رنگی تهیه کرده است.

منبع دیگری که دیوارنوشته‌های انقلاب اسلامی را به تصویر کشیده است کتاب «تصاویر دیوارنوشته‌های انقلاب» از ممیز (۱۳۶۱) می‌باشد که روایت تصویری از شعارهای دیواری دوران انقلاب می‌دهد، به گونه‌ای که دیوارهای ساکت و خاموش مزین به رنگ و شعارها، راوی نفرت و عصیان مردم شده‌اند. تصاویر و عکس‌هایی از دیوارنوشته‌ها که برخی از آنها در این مقاله مورد استفاده قرار گرفته است، برگرفته از به مرکز اسناد انقلاب اسلامی، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی می‌باشد که با توجه به منابع دیجیتال این دو مرکز مورد استفاده قرار گرفته است. در واقع این مقاله به بررسی عکس‌ها و تصاویر دیوارنوشته‌های برجای‌مانده از دوران انقلاب می‌پردازد و متکی بر بررسی شکل ظاهری، رنگ و مضمون شعارهای دیواری است، به طوری که با شناخت ویژگی‌های زبانی، پیام، نگرش و ارزش‌های موجود در محتوای آنها می‌توان به مرام گروه، حزب اجتماعی و سیاسی که شعارها متأثر از آنها به وجود آمده‌اند پی برد. این مقاله بر پایه‌ی یافته‌های تحقیقاتی که در سطور بالا ذکر شد، تدوین گردیده است.

۱. دیوارنوشته؛ راوی بی‌صدای انقلاب

دیوارنوشته‌های دوران منتهی به انقلاب اسلامی بازتاب نوع تفکر و اندیشه‌ی سیاسی گروه‌های گوناگون انقلابی است که هرکدام بنابر ایدئولوژی خود به پردازش شعارها، پیام‌ها و اطلاعات درباره‌ی رویدادهای دوران انقلاب پرداخته‌اند. به گونه‌ای که حتی پس از پیروزی انقلاب نیز این اندیشه‌ها در رابطه با نوع حکومت و سهم گروه‌های انقلابی در ساختار سیاسی و اداری کشور بر

روی دیوارها نقش می‌بست. به‌علاوه دیوارنوشته‌ها در شکل ظاهری خود نشان از نوع طبقه، گرایش‌ها و اعتقادات راویان آن دارند و مقتضای شرایط زمانی و مکانی، «انواع ابتکار و نوآوری‌ها در کاربرد رنگ، انتخاب وسایل، گزینش محل و موقعیت استفاده از ایجاز در کلام و جز آن بروز می‌نمود» (ممیز، ۱۳۶۱: ۳). در واقع انقلاب نیازمند یک منبع اطلاع‌رسانی و رسانه است زیرا «رسانه و انقلاب دو واژه‌ای هستند که در تعامل با یکدیگر قرار دارند؛ رسانه‌ها در مسیر شکل‌گیری و به نتیجه رسیدن انقلاب، نقش آفرینی می‌کنند و انقلاب برای شکل گرفتن و به وقوع پیوستن به رسانه نیازمند است. این واقعیت در تمامی انقلاب‌ها و نهضت‌ها، هرچند به شکل‌های گوناگون، خود را نشان داده است» (حسینی هرنیدی، ۱۳۹۹: ۱۳۹۹).
(<http://pajuhesh.irc.ir/product/book/show/id/2853>).

دیوارنوشته‌ها گونه خاصی از ادبیات شفاهی، شامل اشعار یا عباراتی هستند که «بر روی دیوارهای ساختمان‌های عام‌المنفعه، زندان‌ها، آرامگاه‌ها و نیز دیوارهای شهر نوشته می‌شوند. دیوارنوشته‌ها به صورت شعر یا جملات کوتاه پندآموز و گاهی به شکل شعار یا کلمات قصار گونه با مفاهیم متفاوت نوشته می‌شوند؛ این نوشته‌ها گاهی سبب رواج اشعاری در طی دوران مختلف، یا گاه سبب انتشار پیامی به مردم در قالب شعار و یا راهی برای بیان عواطف و احساسات نویسندگان‌اند» (هاشمی، ۱۳۹۶: ۱۹). از مکان‌هایی که بر دیوار آنها نوشته‌هایی به جای مانده و از لحاظ ادبیات و تاریخ شفاهی حائز اهمیت است، زندان‌ها هستند. این نوشته‌ها و اشعار زندانیان شاید فریاد دردهایشان یا اعتراض به شرایط و یا امیدهای واهی آخر عمرشان بوده است (هاشمی، ۱۳۹۶: ۹). در دیوارنوشته‌های زندان‌ها ترس از مرگ، ترس از فراموشی اطرافیان و خانواده، طلب کمک از خدا و بیان تنهایی در کنار مطالبی سرشار از عشق و امید به خانواده و زندگی وجود دارد مطالبی کاملاً متناقض‌اند. دیوارنوشته‌های دوران انقلاب اسلامی نیز یکی از روایت‌های انقلاب از دیدگاه عامه مردم به شمار می‌آید. این دیوارنوشته‌ها از نظر موضوعی به چند دسته تقسیم می‌شوند: نفی رژیم شاهنشاهی، مخالفت قهرآمیز مردم ایران با حامیان شاهنشاهی، بنیادهای پیروزی انقلاب اسلامی و دیوارنوشته‌های گروه‌های سیاسی مختلف (غلامرضا کاشی، ۱۳۸۵: ۶۰-۵۹). ناگفته نماند که شعارها تنها در شهر و روستاهای ایران ساخته نمی‌شد، بلکه در کشورهای بی‌سابقه ساکنان ایرانی داشتند نیز انتشار می‌یافت. ایرانی‌های مقیم آن کشورها نیز در راهپیمایی‌های خود شعار داده و پشتیبانی خود را از امام خمینی و مبارزه و

تلاش‌های او برای انقلاب را بیان می‌کردند و شعارهای خود را بر روی در و دیوارها ثبت می‌کردند. در گزارش روزنامه کیهان چاپ لندن آمده است: «دیوارهای راه‌آهن زیرزمینی این عروس شهرها، از چندسال پیش تاکنون به صورت یک تخته‌سیاه مورد استفاده هموطنان ایرانی ما بوده است» (روزنامه کیهان لندن، ۱۴/۴/۱۳۶۳؛ www.Kayhan.london.ir).

علاوه بر این، به استفاده از رنگ و ابزار دیوارنویسی نیز توجه ویژه‌ای صورت گرفت به طوری که برای دیوارهای آجری، سنگی، سیمانی و کاهگلی رنگ‌های متناسب مورد استفاده قرار می‌گرفت. بیشتر دیوارهایی که بر روی آنها شعارها نوشته می‌شد از سنگ سفید، سیمان و سطوح روشن بودند. «صافی و یکدستی این سطوح و روشنی رنگ زمینه، امکان خوانایی بیشتر دیوارنوشته‌ها» را فراهم می‌کرد و دیوارهای آجری به دلیل ناصافی سطوح و ناخوانا شدن دیوارنوشته درصد کمتری را به خود اختصاص داده است (بزرگ‌زاده و فرهادی آردکپان، ۱۳۵۸: ۲۵). بر تمام سطوح فلزی از قبیل زباله‌دانی‌ها، ایستگاه‌های اتوبوس، باجه‌های تلفن و فروش بلیت، صندوق‌های پُست و بر سطوح کوچک‌تر مثل درها و سطوح فلزی، شعارها طولانی‌تر و با توجه به طول کلام و زمینه محدود، ریزتر نوشته می‌شدند. ابزار دیوارنویسی شعارها گاهی ماژیک، گاهی شابلن و در مواردی فیکساتور (اسپری) بود که البته نیاز به مهارت بیشتری برای نوشتن بر روی دیوار داشت که برای کشیدن «طرح‌هایی از شاه، بختیار و عمال امپریالیسم بدون دغدغه شبیه‌سازی و بیشتر به صورت کاریکاتور ترسیم می‌شد» (بزرگ‌زاده و فرهادی آردکپان، ۱۳۵۸: ۲۳). علاوه بر این، وجود رنگ‌های اسپری که به سرعت قابل استفاده بود می‌توانست بر نوشتن تأثیر داشته باشد. در کنار این دیوارنوشته‌ها، عکس‌های زیادی نیز به چشم می‌خورد که به کمک رنگ اسپری و شابلون‌های آهنی، تخته‌ای و مقوایی، روی دیوارها ترسیم می‌شد. شعارهایی که با قلم مو نوشته می‌شد، پررنگ‌تر و در نتیجه خواناتر از شعارهای اسپری بود. برخی از این شعارها به وسیله سازمان‌ها و تعدادی نیز به دست توده مردم نوشته می‌شد که غلط‌های املائی و انشایی نیز در میان آنها دیده می‌شود (بزرگ‌زاده و فرهادی آردکپان، ۱۳۵۸: ۲۳).

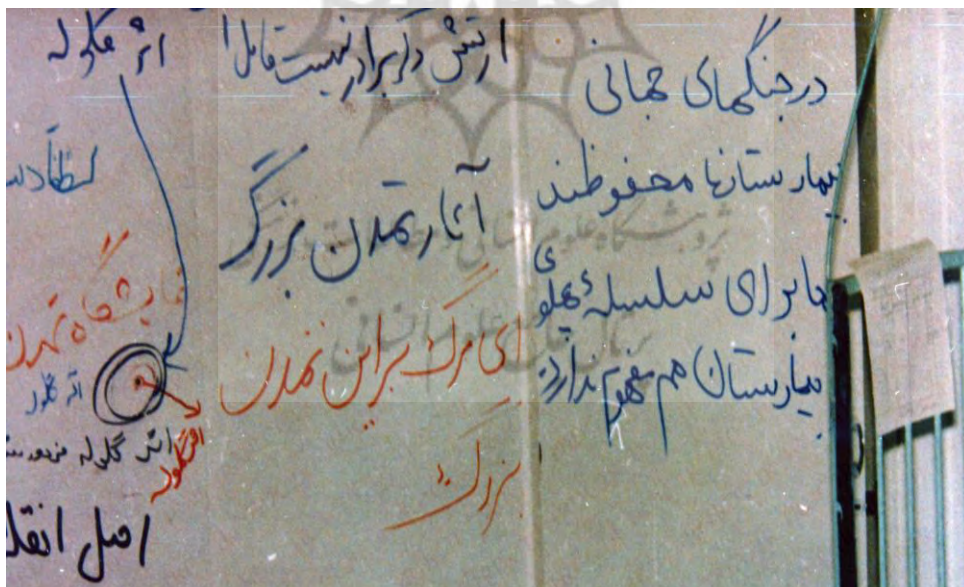
استفاده از رنگ در دیوارنوشته‌ها حاکی از عواطف و احساسات و برانگیختن افکار عمومی بود. به طوری که به نظر می‌رسد رنگ قرمز بر شعارهای آتشین حدت می‌بخشید، رنگ سیاه از استواری و ثبات و وقار نشان داشت و رنگ سفید خلوص را نشان می‌داد. برای نمونه، شعارهایی

که از کلمات شهادت‌طلبی در آنها استفاده می‌شد اغلب با رنگ قرمز و یا شعارهایی که یک پیام و یا خبر را دربر داشت با رنگ سیاه نوشته می‌شد. زیرا گاهی رنگ‌ها و شرطی شدن عموم نسبت به آن، خود دربردارنده پیام بود. گاهی نیز هر رنگی به دلیل در دسترس بودن آن در بازار به‌طور اتفاقی انتخاب می‌شد (لوشر، ۱۳۷۲: ۲۰-۱۹). به‌طور مثال رنگ سفید نشانه امید، رنگ سیاه نشانه شکست و ناامیدی و رنگ سرخ نشانه حیات و مقاومت بود (تصاویر ۱ و ۲) که در شعاردیواری زیر دیده می‌شود:

«دیروز سیاه، امروز سرخ، فردا سفید

دیروز سلطنت، امروز انقلاب، فردا جمهوری اسلامی» (علی‌نژاد، ۱۳۷۷: ۹۱).

رنگ مشکی در شعارها و تصویر مذهبی به کار رفته است و عادی‌ترین و معمولی‌ترین رنگی به شمار می‌رود که در نوشتار به کار می‌رود. بعد از آن رنگ قرمز، که در نوشتار برای بزرگداشت شهدا و روزهای کشتار و آنچه رنگ و بویی از خون داشت به کار گرفته می‌شد، در واقع رنگ منتخب گروه‌های چپ بود و استفاده بیشتر گروه‌های چپ از آرم میزان استفاده از رنگ قرمز را بالا برده است. این در حالی است که رنگ آبی در روزهای آخر انقلاب به کار می‌رفته است (بزرگ‌زاده و فرهادی آردکپان، ۱۳۵۸: ۲۵).

تصویر ۱: دیوارنوشته‌های رنگی

منبع: مراسم (<https://www.irdc.ir/fa/news/2172/>)

تصویر ۲: دیوارنوشته‌های رنگی،

منبع: مراسم (www.irdc.ir / <https://irdc.ir/fa/news/2172/>)

نوع دستخط‌ها هم که در نوشتن شعارهای دیواری استفاده می‌شد قابل توجه است، به گونه‌ای که عموماً احزاب از خطوط فرم‌دار شابلون استفاده می‌کردند و نوشته‌های با اسپری غالباً دستخط توده مردم بود. اما گاهی در دیوارنوشته‌ها تصاویری از شخصیت‌هایی مانند آیت‌الله خمینی، علی شریعتی و محمدرضا شاه را می‌توان دید که نشان از درهم آمیختن تفنن هنری در ارائه شعارهای دیواری است زیرا گاهی اعلامیه و پخش آن در محدودیت و سانسور قرار می‌گرفت و به این دلیل دیوارنوشته‌ها بهترین وسیله ابراز احساسات به‌ویژه از سوی توده مردم بود (تصویر ۳). با وجود اهمیت شعارهای دیواری در شناخت اوضاع اجتماعی و شهری دوران انقلاب، در ۲۵ اسفند ۱۳۵۷ (آخرین جمعه سال) شهر تهران شعارزدایی شد و شعارهایی که با قلم‌مو، رنگ، اسپری، ماژیک، گچ، زغال، مداد و خودکار روی دیوارهای ساختمان‌ها، کیوسک‌های تلفن و تابلوی مغازه‌ها و حتی تابلوهای راهنمایی و رانندگی نوشته شده بود، پاک شد. به روایت محمد توسلی، شهردار وقت تهران: «تهران به شهری جنگ‌زده تبدیل شده بود. در و دیوارهای شهر پُر از شعار بود و معابر شهر نیز به پاک‌سازی نیاز داشت. شهرداری با نیروی انسانی محدودش قادر به انجام

این کار نبود. وقتی ما فکر پاک‌سازی را مطرح کردیم با یکی دو تا مصاحبه، واکنش وسیع و گسترده‌ای در شهر تهران به وجود آمد. در آن روز، همهٔ مردم جلوی خانه، کوچه و خیابانشان را به صورت گسترده‌ای پاک‌سازی کردند؛ حتی مدیران انقلاب از جمله مرحوم آیت‌الله طالقانی هم جارو به دست گرفتند و در پاک‌سازی مشارکت کردند» (تاریخ ایرانی، ۱۳۸۹/۱۱/۲۰، شناسه خبر: ۷۰۸۵؛ روزی که شعارها از دیوارهای شهر رفتند/ روایتی از پاک‌سازی پایتخت جنگ‌زده). غلامعباس توسلی، جامعه‌شناس نیز می‌گوید: «متأسفانه بسیاری از شعارها را در مدت کوتاهی از روی دیوارها پاک کردند؛ بدون آنکه از آنها تصویربرداری شود. همین موضوع باعث شده است که حالا، بعد از سه دهه نتوان تحقیق جامع و مانعی در مورد شعارهای انقلاب انجام داد. آن روزها برخی با رادیو تلویزیون مصاحبه کردند و گفتند: ما انقلاب کرده‌ایم و می‌ماند. دیگر ماندن شعارها لازم نیست. روی دیوار ماندن شعارها، درحالی که خود انقلاب ماندنی است، لازم به نظر نمی‌رسد. در کتاب‌ها خواهند نوشت و ثبت خواهند کرد؛ پس دیوارها را باید پاک کرد». عده‌ای هم گفتند که «دیوارها را باید پاک کرد و پس از آن هرچه را کمیته یا دولت انقلاب، صلاح و لازم دید، با خط خوش بر دیوارها می‌نویسند». بودند کسانی که بگویند: «شعارها باید حتماً روی دیوارها، به همان شکلی که خود مردم نوشته‌اند، باقی بماند تا شرایط پیش از قیام را نشان دهد و همواره معلوم باشد که تقاضاهای مردم و چگونگی عمل‌شان چه بود» و نیز آنانی که می‌گفتند: «پاک کردن شعارها ممکن است به نوعی سانسور تبدیل شود؛ یعنی شعارهایی را که به صلاح گروهی نیست، پاک کنند و آنهایی را که می‌پسندند باقی گذارند و به این ترتیب، مسائل دوران قیام از چشم‌ها دور بماند» (تاریخ ایرانی، ۱۳۸۹/۱۱/۲۰، شناسه خبر: ۷۰۸۵؛ روزی که شعارها از دیوارهای شهر رفتند/ روایتی از پاک‌سازی پایتخت جنگ‌زده).

تصویر ۳: دیوارنوشته‌های فرم‌دار

منبع: مراسم / <https://irdc.ir/fa/news/2172/>

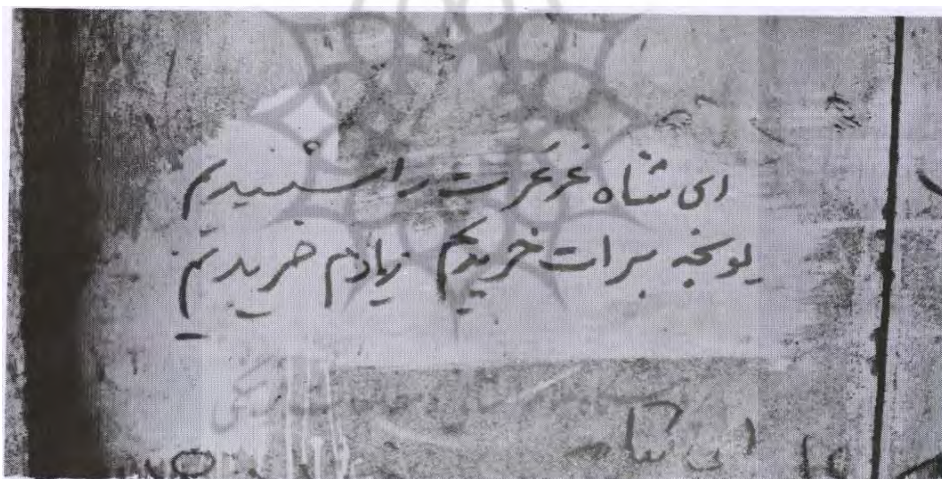
۲. مضامین دیوارنوشته‌ها و خصوصیات آنها

شعارهای هر انقلابی چکیده‌ایدئولوژی آن انقلاب است یا حتی می‌توان آنها را گوشه‌ای از اهداف و آرمان‌های انقلاب در نظر گرفت، به طوری که در قالب عبارت‌ها و جمله‌های کوتاه، «مهیج، وحدت‌بخش، جهت‌دهنده و حرکت‌آفرین در بین انقلابیون و توده‌های انقلابی مطرح شده و عامل اساسی بسیج انقلابی می‌گردند» (پناهی، ۱۳۸۳: ۱۷). از این روست که شعار انقلابی عبارتی نسبتاً موزون، ساده و عامه‌فهم است که دسته‌جمعی بیان می‌شود و بر چیزی که تأکید دارد همان احساس توده‌ای است و حتی در آنها می‌توان شکلی از برداشت‌های مثبت یا منفی نسبت به اوضاع جامعه به‌ویژه افکار سیاسی را که از سوی شخصیت‌های مختلف مطرح می‌شود ملاحظه کرد.

شعار انقلابی با درون‌مایه‌ای از قضاوت‌های ارزشی به توده مردم جهت‌فکری می‌دهد و برای جایگزین کردن نظامی آرمانی می‌کوشد. شعارهای دیواری کوچه‌ها بیشتر توسط افراد همان محل نوشته می‌شد که عموماً متأثر از شعارهای خیابانی و تظاهرات بوده و کارآیی محدودتری داشته است و بیشتر شعارها براساس ویژگی‌شان (سرعت عمل و گریز) در مسیر حرکت، راه

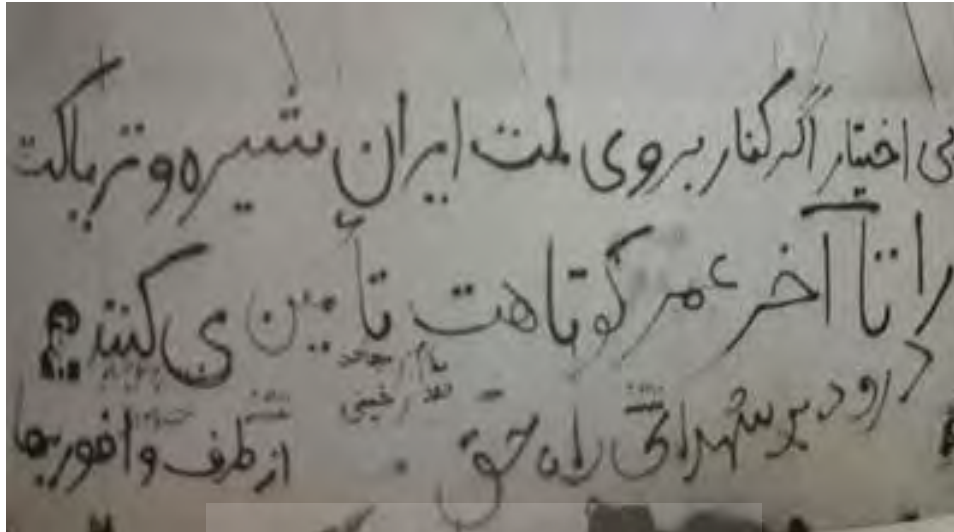
رفتن و دویدن به طور افقی بر دیوارها نوشته شده‌اند (بزرگ‌زاده و فرهادی آردکیان، ۱۳۵۸: ۲۰-۱۹). دیوارنوشته‌ها که حاوی پیام‌های مختلف در برهه‌های زمانی مختلف هستند نیز در دوران انقلاب خاصیت انقلابی به خود گرفته و دربردارنده شعارهایی بوده‌اند که هرکدام را می‌توان با ویژگی‌های ظاهری و محتوایی تعریف نمود:

۱-۲. ویژگی زبانی: دیوارنوشته‌ها از مفاهیم و واژه‌های موجود در زبان رایج جامعه ساخته شده‌اند. به عنوان نمونه: «اگر آقا دیر بیاد/ مسلسل‌ها بیرون میاد» (فرهنگ شعارهای انقلاب اسلامی، ۱۳۷۹: ۱۴)، شعاری که از درون‌مایه زبان گفتاری مردم استفاده کرده است (تصاویر ۴، ۵، ۶ و ۷). درواقع نوشتن بر دیوارهای وسیع و تمیز ادارات و سازمان‌های دولتی از نشانه‌های دیگر روحیه تهاجمی است که به طور مستقیم دولت را مخاطب قرار داده است (بزرگ‌زاده و فرهادی آردکیان، ۱۳۵۸: ۲۹) مانند آنچه در مشهد در مقابل ساختمان دادگستری روی داد و مردم بر روی دیوار این ساختمان در آذرماه ۱۳۵۸ شعارنویسی کردند (تصویر ۷).

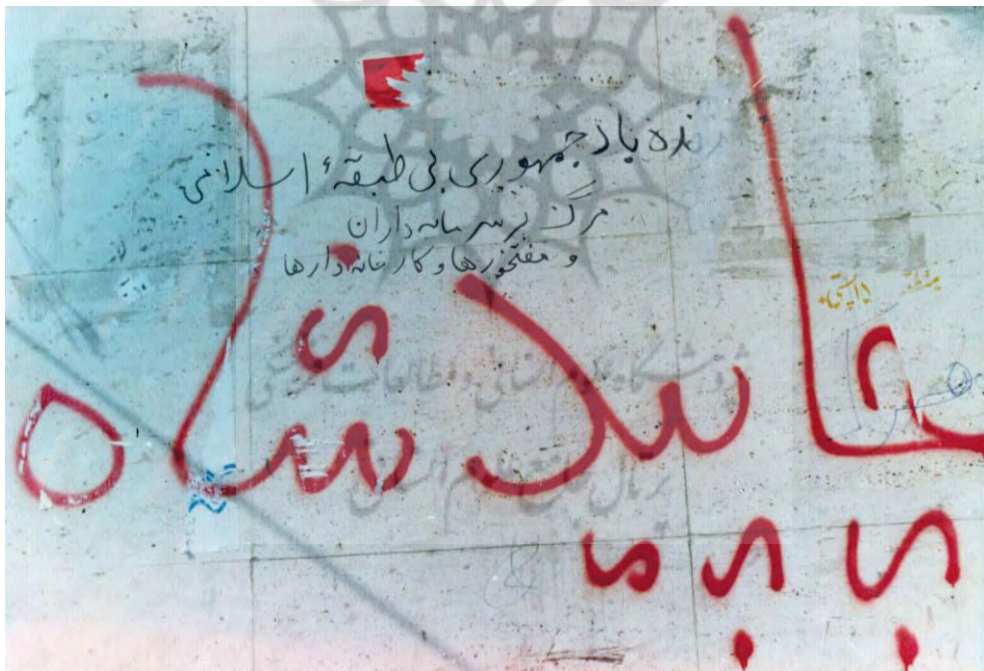
تصویر ۴: دیوارنوشته‌ای با زبان گفتاری عامیانه؛ منبع: مراسم

(<https://irdc.ir/fa/news/2172>)

تصویر ۵: دیوارنوشته‌ای با زبان گفتاری عامیانه

منبع: مراسم (<https://irdc.ir/fa/news/2172>)

تصویر ۶: دیوارنوشته به زبان گفتاری؛ نقش رنگ در ارائه پیام

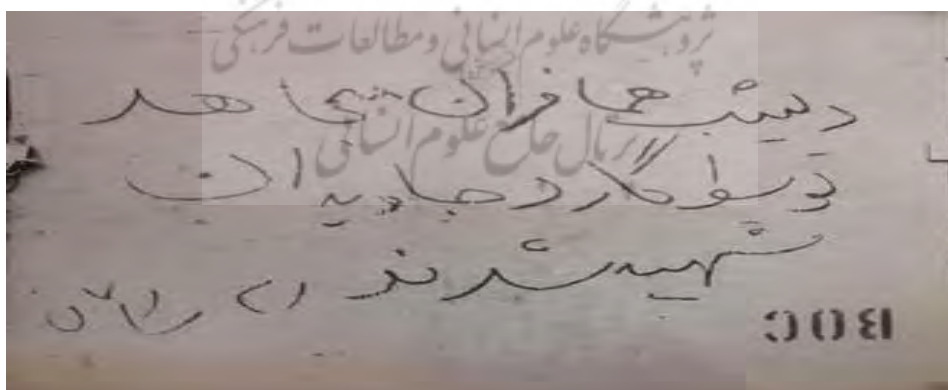
منبع: مراسم (<https://irdc.ir/fa/news/2172/>)

تصویر ۷: دیوارنوشته با زبان عامیانه توسط مردم، مقابل ساختمان دادگستری مشهد ۱۳ آذرماه

منبع: ساکماق (https://digital.aqr.ir/newindex.aspx) ۱۳۵۷

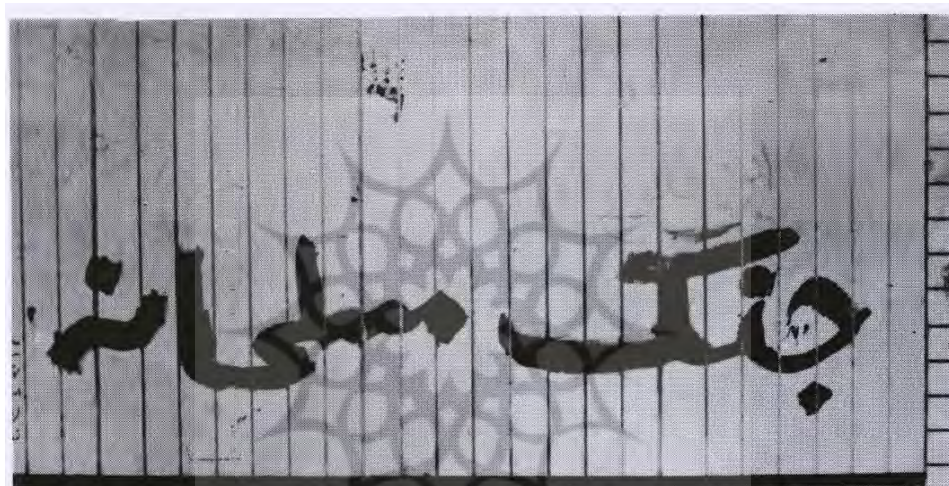
۲-۲- ویژگی پیامی: شعارهای دیواری حامل پیام خاصی برای مردم هستند و شعارهای گروه‌ها و تشکل‌های سیاسی مختلف بر روی دیوار تلاشی برای کشاندن مردم و تشویق آنها به مشارکت سیاسی بود. البته این مشارکت براساس تأثیر گرایش‌ها و شعارهای گروه‌های مذکور بر مردم سنجیده می‌شود. بنابراین پیامی که می‌توانست در ضدیت یا همراهی با رژیم وقت مطرح شود در آگاهی سیاسی مردمی و تحریک و تهییج آنان نیز نقش اساسی داشت؛ مانند: «کارگر! مشت تو جلوه ایمان توست» (فرهنگ شعارهای انقلاب اسلامی، ۱۳۷۹: ۸۲).

تصویر ۸: دیوارنوشته حاوی پیامی خبری

منبع: مراسم (https://irde.ir/fa/news/2172)

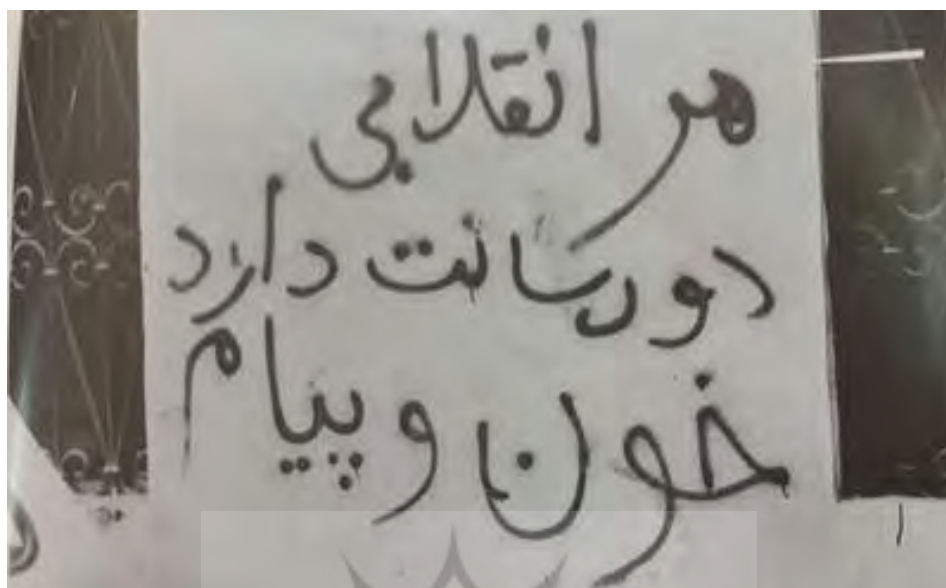
۲-۳- نگرش‌های فکری: مضامین شعارهای دیوارنوشته حامل نگرش خاصی نسبت به اوضاع اجتماعی، سیاسی و اقتصادی موجود جامعه می‌باشد. «انتقاد از وضعیت سیاسی - اجتماعی و ارائه راه‌حلی برای ایجاد شرایط ایدئال و آرمانی که به‌عنوان خواسته‌های گروه‌ها و تشکل‌های سیاسی بازتاب نگرش‌های متفاوت گروه‌های چپ، راست، ملی و مذهبی بود. به‌گونه‌ای که گروهی با نگرش ناسیونالیستی، عده‌ای با ایده حکومت اسلامی و گروهی در شکل‌گیری نظام سوسیالیستی شعارهایشان را ارائه می‌داده‌اند، [مانند: برای جنگ با رژیم فاسد/ تهیه کن مسلسل ای مجاهد!« (فرهنگ شعارهای انقلاب اسلامی، ۱۳۷۹: ۱۷۶).

تصویر ۹: دیوارنوشته حامل پیام حزبی

منبع: مراسم (https://irdc.ir/fa/news/2172)

۲-۴- ویژگی ارزشی: شعارهای انقلابی دارای ویژگی‌های ارزشی‌اند. دیدگاه ارزشی در شعارهای انقلابی در تحریک و تهییج مردمی حائز اهمیت است. ارزش‌هایی مانند آزادی، برابری، حکومت اسلامی، مبارزه با ظلم و همچنین ارزش‌های دینی نیز به‌صورت تلمیحی مورد استفاده قرار می‌گرفتند: مرام پیروان دین حسینی است/ رهبر ما در این قیام خمینی است، به همت خمینی پهلوی دربه‌در شد/ فرعون قرن بیستم در مصر مستقر شد (فرهنگ شعارهای انقلاب اسلامی، ۱۳۷۹: ۸۸ و ۱۱۶).

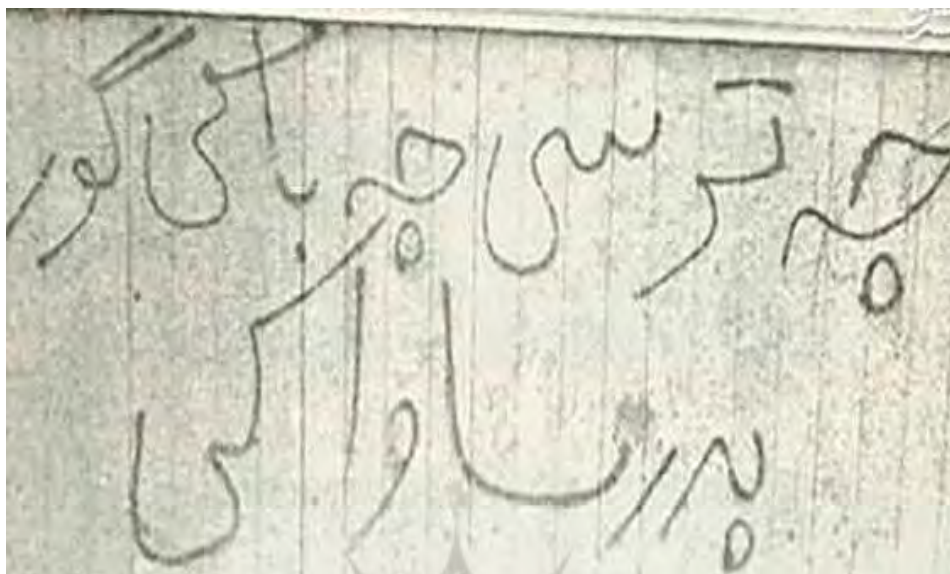
تصویر ۹: دیوارنوشته ارزشی

منبع: مراسم (<https://irdc.ir/fa/news/2172/>)

۵-۲- ویژگی سیاسی: در دیوارنوشته‌ها می‌توان انعکاس نظرگاه‌های جمعی را درباره‌ی نظام سیاسی حاکم و ابعاد مختلف آن مشاهده کرد: کشتار صدها انسان در مشهد و کرمانشاه / ثابت شده به هرکس، با توپ و تانک این شاه است و پا می‌زند / گور خود می‌کند / مرگ بر شاه / مرگ بر شاه کمبود نفت و بنزین / دستور شاه خائن و بی‌دین (فرهنگ شعارهای انقلاب اسلامی، ۱۳۷۹: ۸۳). این شعارها در بُعد سیاسی تمامی بدبختی‌ها را به شخص شاه و ساختار رژیم معطوف می‌کنند: کار شاه تمام است / خمینی امام است (فرهنگ شعارهای انقلاب اسلامی، ۱۳۷۹: ۲).

پرتال جامع علوم انسانی

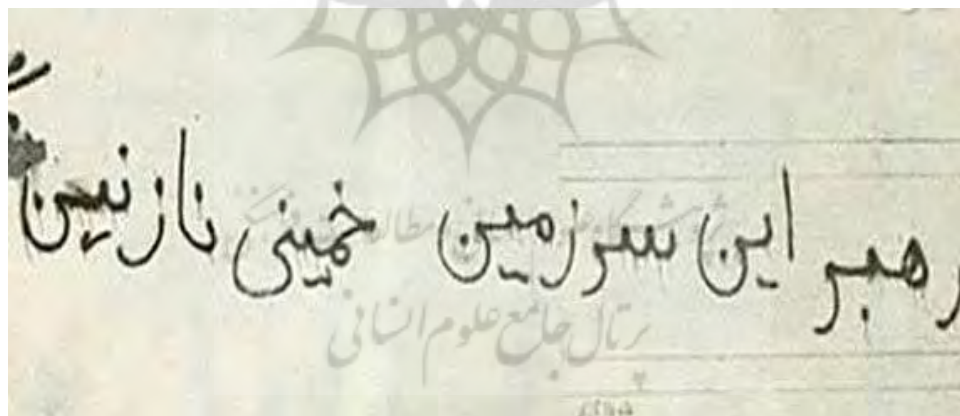

تصویر ۱۰: دیوارنوشته سیاسی

منبع: مراسم (<https://irdc.ir/fa/news/2172/>)

و شعار «استقلال، آزادی، جمهوری اسلامی» و اینکه آیت‌الله خمینی را رهبر حکومت اسلامی معرفی می‌کنند.

تصویر ۱۱: دیوارنوشته سیاسی

منبع: مراسم (<https://irdc.ir/fa/news/2172/>)

۳. دیوارنوشته‌ها، بستر شعارسازی

شعارنویسی دیواری در نقش یک رسانه مردمی در بروز خشم و سرخوردگی جنبش‌های معترض اجتماعی نقش دارد. معترضان، شعارهای خود را که بازتاب خشم و اعتراض است، روی دیوارهای بزرگ یا حتی پنجره‌های مراکز دولتی می‌نویسند (تصویر ۷) تا پیام خود را در محل و مکانی پُر رفت و آمد نشان دهند. در فرهنگ تاریخی، روی دیوار نوشتن مفهومی رایج است که آکنده از معانی نهفته می‌باشد و برداشتهای مفصلی می‌توان از آن داشت و دیوارنوشته‌های دوران انقلاب از آن جمله هستند. هرچند حکومت‌ها تلاش می‌کنند بر ابزارهای اطلاع‌رسانی و جلوگیری از آنها تسلط داشته باشند و به‌نوعی پیام‌های مختلف در جامعه را کنترل کنند اما توسل به شعارنویسی‌های دیواری، زمانی صورت می‌گیرد که مردم راهی برای برقراری ارتباط ندارند. بنابراین دیوارها و معابر شهر به رسانه آزاد مردمی بدل می‌شوند.

در بیشتر انقلاب‌ها و جنگ‌های داخلی، معمولاً همین شعارنویسی و اتکا مردم بر استفاده از حافظه تصویری جامعه، بیشتر نقش رسانه‌ای تأثیرگذار را ایفا کرده است. برخورد بسته و یک‌سویه با اطلاع‌رسانی، به انحراف و خشونت در اطلاع‌رسانی می‌انجامد، لذا مردم برای بیان خواسته‌های خود به سمت شعارنویسی و نقاشی‌های دیواری روی می‌آورند. همین موضوع حتی باعث شد گروه‌های مختلف به اظهارنظر آشکار نسبت به وقایع، ترغیب شوند. «باید این حقیقت را پذیرفت که شعارنویسی خیابانی شاید تنها رسانه تأثیرگذار برای مطرح کردن و نمایش خواسته‌های جنبش‌های اجتماعی و مردمی باشد. باین‌حال، شعارنویسی اگرچه می‌تواند در نقش یکی از عوامل مؤثر بر ایجاد انقلاب یا جنبش‌های بزرگ اجتماعی عمل کند اما خود نمی‌تواند به‌تنهایی باعث بروز انقلاب شود. حافظه دیداری همه ما ماندگاری چشم‌گیری دارد، حتی اگر جنبشی به انقلاب، اصلاحات و آزادی نینجامد» (حسینی هرنیدی، ۱۳۹۹:

<http://pajuhesh.irc.ir/product/book/show/id/2853>.

در جریان انقلاب اسلامی، دیوارنوشته‌ها نیز مانند کپی متن سخنرانی‌ها و نوار کاست، در کنار رادیو، در تهییج افکار عمومی سهم بسیاری داشت. دیوارنوشته‌ها حامل کنش انقلابی بود و هم در جایگاه رسانه‌ای همگانی قرار داشتند. به بیانی دیگر، «دیوارنوشته‌ها هرگز در چنین سطح وسیعی و با چنین حجمی، به‌عنوان مکانی برای انتقال پیام‌های انقلاب استفاده نشده بود. در این

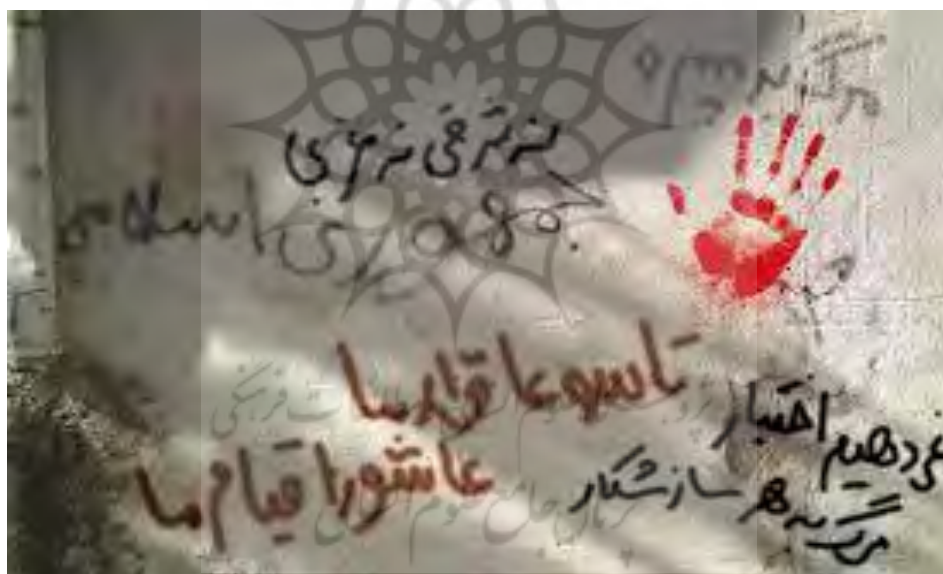
مجموعه‌نوشته‌ها، خبر، اطلاعیه، تفسیر، نوشته‌های ادبی، شعر، طنز، کاریکاتور و عکس نیز به چشم می‌خورد» (محسنیان‌راد، ۱۳۶۹: ۲۵).

در هنگامه انقلاب هر حزب و گروه سیاسی، شعار و مرام خود را بر دیوار ترسیم می‌کرد. در کنار آن، هر رهگذر نیز می‌توانست خواست خود را از طریق دیوار انعکاس دهد، بنابراین از طریق چند صدایی شدن دیوار، می‌شد به چند صدایی شدن جامعه نیز پی برد. دیوارهای عصر انقلاب خود متحول شده، سر به طغیان زده بودند و از هر چیزی سخن می‌گفتند. از میان همه نوشته‌ها و تصویرگری‌ها، مهم‌ترین عنصر در دیوارهای انقلاب، وعده‌هایی است که برای آینده داده می‌شود: آزادی، جمهوری، عدالت، رفع ظلم، برابری و... دیوارها همیشه وعده‌ای در آستین خود دارند و در بسیاری از اوقات، بدون آنکه تحقق یابند، وعده‌ها جایشان را به یکدیگر می‌دهند. از تابستان سال ۱۳۵۷، دیوار شهرها و حتی روستاهای ایران، نقش وسایل ارتباط جمعی را ایفا می‌کرد و شعارها با قلم مو، رنگ اسپری، ماژیک، گچ، زغال، مداد و خودکار و حتی خون بر آنها نقش بست. در برخی مواقع، این دیوارنویسی‌ها بسیار با دقت و هنرمندانه اجرا می‌شد و سبک‌های متعددی به خود می‌گرفت. برخی از این آثار بار معنایی بیشتری را داشتند و ممکن است حاوی یک پیام اجتماعی یا سیاسی بوده که حتی با استفاده از افشانه‌های رنگی روی دیوارها، ساختمان‌ها و قطارها رسم می‌شدند.

محسنیان‌راد، معتقد است که «در ایران، استفاده از دیوارها برای پیام‌دهی به صورت پرده‌برداری، ریشه‌ای کهن دارد. در تاریخ معاصر نیز نگارش شعارها بر دیوارها (نه شعارها و جمله‌های تبلیغاتی برای فروش کالا)، در سال‌هایی مانند ۱۳۳۲ و ۱۳۴۲ صورت گرفت ولی در سال ۱۳۵۷، دیوارها انبوه از نوشته بودند». به اعتقاد وی، علت این امر را می‌توان بالا بودن نسبت باسوادان، به‌ویژه در شهرها، افزایش جمعیت و مهم‌تر از آن، مشارکت همه مردم در این امر دانست. مهم‌ترین زیرساخت شعارها در هر دوره و زمانی، انعکاس اوضاع و شرایط جامعه است، زیرا شعارها از متن جامعه برمی‌خیزد. از این رو با نگاهی به شعار می‌توان دریافت که خواسته‌های مردم چه بوده است؟ چه کسانی را دشمن خود می‌دانستند؟ و اعتقاداتشان در شعارها چگونه بازتاب داده شده است؟

نمونه شعاری که به‌خوبی خواسته مردم را در ابتدای نهضت بیان می‌کند شعار «نان، مسکن، آزادی» است که برگرفته از نیروهای مارکسیستی بود. درون‌مایه شعارهای این دوره از حیث

گونه‌شناسی ادبی، آهنگ، موسیقی و ارزش ادبی خود قابل تأمل‌اند. در واقع شعارها بهترین وسیله آگاهی، تحریک و تهییج تمامی مردم جامعه در هر سطح و قشری به شمار می‌روند و از این رو در قالب و اشکال مختلف به نمایش گذاشته می‌شوند. «دیوارنوشته‌های سال ۱۳۵۷ نشان می‌دهد که بیش از ۹۰ درصد شعارها در حمله به رژیم پیشین و کارگزاران آن، حمایت از امام، تأیید اسلام، حکومت اسلامی، شهدا و تلاش برای وحدت مردم، برای تداوم مبارزه است و دیوارنوشته، رسانه‌ای برای انتقال پیام انقلاب به شمار می‌رفت. اهمیت و نقش ارتباطی دیوارنوشته‌های دوران انقلاب اسلامی در ایران چنان بود که ریموند ویلیامز در کتاب «ارتباطات انسانی و تاریخچه آن» که در سال ۱۹۸۱ م منتشر شد، یک عکس خبری از دیوار مسجدی در تهران را چاپ کرد که دو بانوی چادر سیاه بر سر، در حال تماشای آن هستند. ویلیامز در کتاب خود، از ابداع مردم در نگارش کلمه «شاه» به صورت معکوس نیز یاد کرده است» (محسنیان راد، ۱۳۸۴: ۱۶۱۳-۱۶۱۲). (تصویر ۱۲).

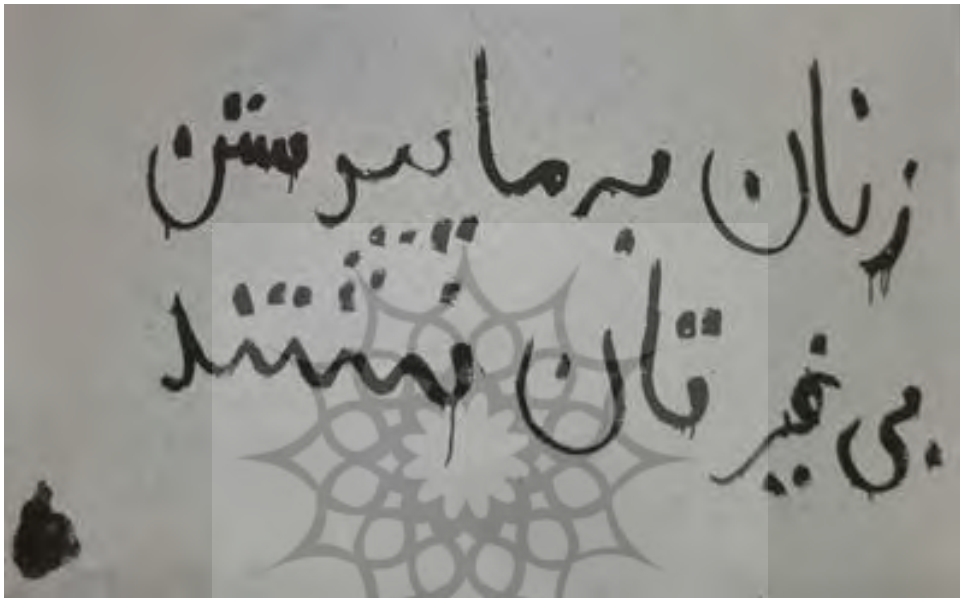

تصویر ۱۲، شعار معکوس مرگ بر شاه

منبع: مراسم (<https://irdc.ir/fa/news/2172/>)

درون‌مایه دیوارنوشته‌ها در بردارنده محتوای ارزشی به صورت مثبت و منفی‌اند. به طوری که احزاب و مطبوعات و تشکل‌های سیاسی-انقلابی مقاصد و اهداف خود را حول محورهای «اسلام، تشیع، آیت‌الله خمینی، قرآن، مردم، خلق، کارگران، توده، زنان (تصویر ۱۳)، انقلاب ایران، انقلاب

اسلامی، شهادت، مبارزه با امپریالیسم، ارتجاع، بیداری، قلم، آزادی، حقوق و حاکمیت مردم، جمهوری و [...]» (محسنیان راد، ۱۳۷۵: ۳۰۹-۳۴۹) قرار داده که به‌عنوان ارزش‌های مثبت درون‌مایه دیوارنوشته‌ها معرفی می‌شود. اما ارزش‌های منفی عبارت‌اند از: «بندگی، توقیف، اسارت، کمونیست، انحصارطلبان، سودجویی، فقر، گرانی، خارجی‌ها، افتراق، بی‌دینی، اغفال مردم و [...]». (محسنیان راد، ۱۳۷۵: ۳۹۸ - ۳۵۶) بوده است.

تصویر ۱۳

منبع مراسم (https://irdc.ir/fa/news/2172/)

میزان توجه مردم به دیوارنوشته‌ها در سال ۱۳۵۷ بسیار بود. حتی عنوان شده مردم آنچه را روی دیوارها خوانده بودند، برای یکدیگر نقل می‌کردند. گاه که سانسوری از طریق مأموران حکومت‌نظامی اعمال می‌شد و آنها دیوارنوشته‌ها را با رنگ پاک می‌کردند، با اعتراض مردم روبه‌رو می‌شد و در جواب می‌نوشتند «ننگ با رنگ پاک نمی‌شود». پژوهش مشترک نفیسه بزرگ‌زاده شهادی و امرالله فرهادی آردکپان، زیر نظر ایرج انواری، نگاهی به دیوارنوشته‌های انقلاب دارد و عکس‌برداری از دیوارها در تهران برای این پژوهش در فاصله یکشنبه ۱۹ آذرماه (روز تاسوعا) تا جمعه ۲۵ اسفندماه ۱۳۵۷ (روز پاک‌سازی شهر تهران) انجام شده است (نامه نور، ۱۳۵۸، ش ۶ و ۷، ۳۳-۱۵).

طبق این پژوهش، مناطق بالای شهر تهران به علت دوربودن ذهنی و مکانی از وقایع و درگیری‌ها، کمترین دیوارنوشته‌ها و مرکز شهر به این دلیل که مرکز تجمعات و راهپیمایی‌ها و تظاهرات بوده، بیشترین دیوارنوشته‌ها را دارد. در جنوب شهر به دلیل درگیری‌های اجتماعی، سیاسی و مذهبی و کشتارهایی که در این مناطق صورت می‌گرفت، تعداد دیوارنوشته‌ها به نسبت زیاد است. مردم جنوب شهر، حضور منظم خود را در مناطق میان شهر مطرح می‌کردند و چه در راهپیمایی‌ها و چه در شعارنویسی و باوجود کوچه‌های متعدد و تودرتو، امنیت لازم برای آنها، تأمین می‌شد. از آنجا که خیابان‌های مسیر راهپیمایی و تظاهرات، معبر اصلی عبور و مرور مردم بودند، بیشترین دیوارنوشته‌ها بر دیوارهای خیابان‌ها نقش بسته است. شعارهای کوچه‌ها بیشتر توسط افراد همان محل نوشته می‌شد که عموماً متأثر از شعارهای خیابانی و تظاهرات بوده و به‌رحال کارآیی محدودتری داشته است. به دلیل منحصربودن اماکن عمومی به دانشگاه تهران و چند میدان و کنترل شدید افراد ارتشی و درگیری‌ها و کشتار و تیراندازی در این محل‌ها، تعداد شعارهای این اماکن کمتر است (بزرگ‌زاده و فرهادی آردکیان، ۱۳۵۸: ۳۳-۱۵).

تصویر ۱۴

منبع: مراسم (<https://irdc.ir/fa/news/2172>)

تصویر ۱۵

منبع: مراسم (<https://irdc.ir/fa/news/2172/>)

پیام‌های موجود در دیوارنوشته‌ها حاکی از نفی شرایط موجود بود که به هر قالبی نوشته می‌شد و به هر رنگی به نمایش درمی‌آمد تا به نوعی به تحریک هیجان‌ات مردمی و عمومی پرداخته و حیطة اندیشه انقلابی را گسترش دهد (تصویر ۱۴):

اسلام، ایدئولوژی سیاسی، انسانی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی برابر
استقلال، آزادی، حقوق مساوی
امروز تمامی قشرهای جامعه باید پشت به پشت روحانیت مبارزه کنند.
انقلاب اسلامی وسیله‌ای است تا سرانجام انسانی به پا خیزد.

انقلابی فکر کن و انقلابی عمل کن (فرهنگ شعارهای انقلاب اسلامی، ۱۳۷۹: ۲۰۷ و ۲۰۶، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۵، ۲۰۶). به‌طور کلی دسته‌ای از دیوارنوشته‌ها ضدیت با رژیم و اقداماتش را القا می‌کرد. (مهرعلیزاده، ۱۳۸۶: ۱۹۵). نوشته‌های دیواری در بُعد نوشتاری خود نشان‌دهنده نگرش‌های موجود در جامعه، ساختار زبانی مورداستفاده در بیان ایده‌ها، ارزش‌ها و مفاهیم برخاسته از آن است که به‌نوعی به ارزش‌های مثبت و منفی طبقه‌بندی می‌شوند. آزادی، برابری و تحقق حکومت اسلامی در کنار امپریالیسم، استعمار و استبداد از جمله ارزش‌های مثبت و منفی در مفاهیم دیوارنوشته‌ها هستند (محسنیان راد، ۱۳۷۵: ۳۴۹-۳۰۹). ضمناً تضاد با امپریالیسم نیز از طریق شعارها جای خود را در میان توده‌های مردم باز کرد:

به همت توده‌ها / شاه تو را می کشیم

با پتک کارگر/ با داس برزگر/ از ریشه برکنیم / این شاه حيله گر

(مختاری، ۱۳۵۸: ۱۰۶ و ۱۰۵)

درون‌مایه شعارهای انقلاب اسلامی با محتوایی ارزشی، متأثر از تمام گروه‌هایی بود که گفتمان سیاسی خود را عرضه می‌کردند از یک سو «ضدیت با غرب» و «غرب‌ستیزی» و یا شعار «شاه باید سلطنت کند نه حکومت» و عدم ضدیت با شوروی و انگلیس نشانی از شکل‌گیری ایده‌ای داشت که بعدها در جریان انقلاب اسلامی با عنوان «نه شرقی، نه غربی» مورد توجه قرار گرفت. در واقع وابستگی سیاسی به آمریکا در دههٔ چهل شمسی، نیز به محتوای شعارها رنگی دیگر داد. به‌طوری که در این دوره استقلال اولین شعار از سه شعار اصلی انقلاب اسلامی معرفی می‌شود. مردم با شعار آزادی شرایط سیاسی، اقتصادی و اجتماعی‌ای را خواستار بودند که در آن «بتوانند هدایت و رشد و تعالی یابند و هیچ مانعی در این راه وجود نداشته باشد. با شعار استقلال می‌خواستند ارادهٔ ملی خود را از نفوذ و دخالت ابرقدرت‌های خارجی رها و آزاد سازند تا بتوانند هم حیات طیبه خود را سامان بخشند و هم در صحنهٔ بین‌المللی به مصلحت مسلمانان و مستضعفین عالم اقدام کنند» (فارسی، ۱۳۷۴: ۸۵). به‌طور کلی شعارهایی که در این دوره از سوی مردم در تظاهرات سر داده می‌شد و بر روی دیوارها نقش بست پیامی در ضدیت با رژیم و اقداماتش را القا می‌کرد؛ «خمینی تبعید است»، «منتظری زندان است»، «شریعتی شهید است» و بخش دیگر شعارها که در راهپیمایی‌های مختلف این دوره گفته می‌شد تلمیحی از سوره‌های قرآن بوده است:

«نَصْرٌ مِنْ اللَّهِ وَفَتْحٌ الْقَرِيبُ وَبَشْرُ الصَّابِرِينَ، مرگ بر این سلسله پهلوی، مرگ بر شاه»
(مهرعلیزاده، ۱۳۸۶: ۱۹۵).

مضامین شعارهای انقلاب اسلامی به تدریج تحت تأثیر روحانیت انقلابی به منظور تحقق حکومتی اسلامی رنگ و ساختاری دینی به خود می‌گرفت، به گونه‌ای که عملکرد سیاسی دولت در جهت ظلم و جور شناخته می‌شد و کاربرد صنعت تلمیح ادبی در درون‌مایه‌های شعارها به تهییج و تحریک توده‌ها یاری می‌رساند. به این ترتیب بیان نمادهای دینی، زبان گفتار عامیانه و انعکاس اوضاع جامعه در شعارها از جمله مضامین شعارهای این دوره است. برای مثال زمانی که شعارهایی مانند «هر کس که عدالت‌خواه است، از قتل حسین آگاه است» (فرهنگ شعارهای انقلاب اسلامی، ۱۳۷۹: ۹۶). سمبل عدالت و آزادگی را امام حسین (ع) معرفی کرده و واقعه عاشورا به‌عنوان مبارزه با نماد ظلم و فساد معرفی می‌شود، به‌علاوه مضامین تلمیحی متأثر از نمادهای دینی برای تهییج و تحریک مردم برای دیوارنوشته‌ها شکل گرفت و در کنار آن دیوارها فضای بازتری برای شوخی‌های عامیانه شدند. استفاده از آهنگ، موسیقی و وزن در زبان عامیانه، واژه‌های نامتناسب را در کنار هم قرار می‌دهد:

«استکان طلایی شاه رفته گدایی»

«این است شعار بختیار، منقل و بافورو بیار»

(فرهنگ شعارهای انقلاب اسلامی، ۱۳۷۹: ۲۶ و ۳۶).

در دوران انقلاب اسلامی بستر شعارها گسترده گردید، به طوری که محتوای شعارها نشانگر گرایش‌ها و ایدئولوژی گروه‌ها، افراد و احزاب بوده و هر کدام با توجه به تأثیر سیاسی و یا مرام خود به نشر شعارهای دیواری خود پرداختند. کاربرد صنعت ادبی تلمیح در اشعار و شعارهای سیاسی-انتقادی این دوره فراوان دیده می‌شود:

«قیام سرخ حسین تکرار باید گردد

علیه شاه خائن قیام باید گردد»

(فرهنگ شعارهای انقلاب اسلامی، ۱۳۷۹: ۳۰۰ و ۳۰۶).

حضور و مشارکت مردمی که از میان گروه‌های گوناگون اجتماعی برخاسته بودند، جوانان شهری و آنان که از روستاها کنده و به سوی شهرها سرازیر شده بودند، میان‌سالان طبقه متوسط جامعه، افراد سنتی و همچنین گروه‌های هوادار مدرنیته همگی نشان از گستردگی کاربرد ساختار

و قالب شعارهای این دوره است. جوانانی که در انقلاب شرکت کردند در پی برپایی نظام سیاسی دموکراتیک نبودند، بلکه خواست اصلی آنان نابودی نهادها و ساختار نظام پادشاهی بود و این خواست به دو صورت در آرمان‌گرایی آنان بازتاب می‌یافت. گروه‌های سوسیالیستی و مارکسیستی، ملی و اسلامی به تولید شعارهایی دست می‌زدند که در کوچه و بازار و بر روی دیوارها از سوی توده مردم بازتولید می‌شد. ضمن اینکه مضامین آنها عامیانه و متناسب با طبع مردم و ناشی از بازیگوشی آنان بود.

در راهپیمایی‌ها و تظاهرات منتهی به انقلاب اسلامی شعاری همه‌گیر فریاد زده می‌شد و برای آنکه جمعیت بتواند شعار واحد را باهم بیان کند نحوه شعار دادن و تکرار آن میان جمعیت به گونه‌ای بود که «نخست گروه‌های اولیه بخشی از شعار را تکرار می‌کردند که توسط گروه‌های بعدی تکرار می‌شد و به گروه‌های آخر می‌رسید دوباره جمله دیگری از شعار گفته می‌شد تا کل جمعیت بتواند شعار را فراگیرند و به این ترتیب و بعد از چندبار تکرار بخش‌های مختلف شعار، به یکباره جمعیت اصل شعار را تکرار می‌کرد» (روزنامه اطلاعات، ۱۳۵۷: ۴ و ۵). راهپیمایان در مسیر حرکت خود ضمن حمل تابلوها و بیرق‌هایی که شعارهایی بر آنها نوشته شده بود، عکس‌های زیادی از کشته‌شدگان حوادث انقلاب را در دست می‌گرفتند. انقلاب اسلامی سرشار از شعارهایی ملهم از نماد و نشانه‌های قیام‌های دینی-انقلابی است: خون، شرف، آزادی (روزنامه اطلاعات، ۱۳۵۷: ۳).

نتیجه‌گیری

دیوارنوشته‌ها عباراتی موزون و ساده‌اند که برای تهییج و تحریک مردم تولید شده و نشان‌دهنده میزان شناخت و آگاهی مردم از جریان‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی کشورشان هستند. دیوارنویسی یکی از راه‌های ساده‌گرایز از سانسور بود، از این رو نوشته‌های روی دیوار می‌توانند کاملاً در بردارنده خط سیر فکری تولیدکنندگانشان باشند و بیشتر حاصل افکار عمومی نسبت به حوادث در حال وقوع می‌باشند؛ خواسته‌ها و نیازها، برداشت عمومی از اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فکری و فرهنگی، قبول و یا عدم قبول جریان‌های سیاسی فعال، نگرش‌ها و مفاهیم انتقال‌دهنده آنها از جمله نکات مهم در مضامین و محتوای دیوارنوشته‌هاست. دیوارنوشته‌ها حامل پیام‌های متنوعی هستند که از سوی گروه و جناح خاصی برای جهت‌دهی به افکار عمومی نوشته

می‌شود. این پیام به انتقاد از شرایط موجود پرداخته و به‌نوعی بازتاب تفکر و اندیشه گروه‌های گوناگون انقلابی است که هر کدام بنابر ایدئولوژی خود به پردازش شعارها، پیام‌ها و اطلاعات درباره انقلاب دست می‌زدند.

ثبت پیام بر روی دیوار مخاطبان وسیعی را جلب می‌کند و اخبار و پیام‌های گروه‌های سیاسی و غیرسیاسی را شامل می‌شود. گفتمان حاکم بر دیوارنوشته‌ها نشان از رابطه آن با ساختار و ادبیات عامیانه است، از این‌رو در فهم و برداشت گروه‌های مختلف جامعه از حرکت و مبارزه انقلابی تأثیر گذارند و در حیطه تاریخ محلی و فرهنگی، اطلاعات تاریخی مهمی در مورد بینش عمومی و حزبی در فضای سیاسی ایران این دوران ارائه می‌دهند که در تبیین مفاهیم موجود در منابع تاریخ‌نگاری انقلاب اسلامی مورد توجه قرار می‌گیرند.

دیوارنوشته‌ها رسانه‌ای مردمی هستند که برای پیشبرد اهداف نهضت انقلاب اسلامی گسترش یافتند و در و دیوار شهرهای مختلف کشور، عرصه درج شعارهای انقلابی، اعلامیه و تصاویر رهبر انقلاب اسلامی و موارد از این دست شد. مطالب نوشته‌شده هر کدام معنا و مفهوم خاص و پیام متفاوتی داشت: شعار در حمایت رهبر انقلاب، تبیین اهداف نهضت برای عموم مردم و اعلام انزجار و انتقاد از عملکرد رژیم پهلوی. گاهی مردم از طریق این دیوارنوشته‌ها یا نصب اعلامیه‌های مختلف، در جریان آخرین رویدادهای انقلاب از قبیل رهنمودهای امام خمینی، تجمعات و راهپیمایی‌ها و شهادت نیروهای انقلابی قرار می‌گرفتند. انتقال سینه به سینه متن و پیام دیوارنوشته‌ها توسط افرادی که با آن روبه‌رو می‌شدند، میان اقشار مختلف مردم به‌عنوان حلقه مکمل این رسانه، نقش مهمی در انتقال پیام انقلاب به مردم در گوشه و کنار کشور ایفا می‌کرد. دیوارنویسی به‌لحاظ تاریخی در انقلاب اسلامی پیام انقلاب گروه‌های مختلف را بر روی دیوار ثبت کرد و سپس به‌صورت شعار بر سر زبان‌ها انداخت.

کتابنامه

الف) اسناد

مرکز اسناد انقلاب اسلامی (مراسان):

www.irdc.ir/ <https://irdc.ir/fa/news/2172/>

(تصاویری از دیوارنوشته‌های انقلاب اسلامی، ۱۸ بهمن ۱۳۹۶)

سازمان کتابخانه، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (ساکماق):

<http://library.razavi.ir/>

<https://digital.aqr.ir/newindex.aspx?pid=6&ID=98073&Complete=1&CBNID=c6b8edf3-bd00-44e1-8dc6-0f108944a29d>

<https://digital.aqr.ir/newindex.aspx?pid=6&ID=98058&Complete=1&CBNID=703b5274-3f27-48ba-83f0-75f4e4fb54bc>

<https://digital.aqr.ir/newindex.aspx?pid=6&ID=91410&Complete=1&CBNID=71b474c5-50cf-42e4-b45d-1f824c08390b>

ب) کتاب

پناهی، محمدحسین، جامعه‌شناسی شعارهای انقلاب اسلامی، تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، ۱۳۸۲.

فارسی، جلال‌الدین، فرهنگ واژه‌های انقلاب اسلامی، تهران: بنیاد فرهنگی امام رضا، ۱۳۷۴.

فرهنگ شعارهای انقلاب اسلامی، تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۹.

لوشر، ماکس، روانشناسی رنگ‌ها، ترجمه ویدا ابی‌زاده، تهران: بی‌نا، ۱۳۷۲، چ ۴.

محسنیان‌راد، مهدی، انقلاب، مطبوعات و ارزش‌ها، تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۷۵.

محسنیان‌راد، مهدی، ارتباط‌شناسی ارتباطات انسانی، تهران: سروش، ۱۳۶۹.

محسنیان‌راد، مهدی، ایران در چهار کهکشان ارتباطی «سیر تحول تاریخ ارتباطات در ایران، از آغاز تا امروز»، تهران: سروش، ۱۳۸۴.

مهرعلیزاده، مهدی، تاریخ سیاسی انقلاب اسلامی در اصفهان، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، ۱۳۸۶.

هاشمی، پریناز، دیوارنوشته‌های زندان قصر، تهران: نشر چشمه، ۱۳۹۶.

ج) مطبوعات

اطلاعات، ۱۳۵۷ ش.

کیهان، چاپ لندن، ۱۳۶۳/۴/۱۴ ش، www.Kayhan.london.ir

(د) مقاله

بزرگ‌زاده، نفیسه، فرهادی آردکپان، «دیوارنوشته‌های انقلاب»، نامه نور، ش ۶ و ۷، ۱۳۵۸، صص ۱۵-۳۳.

حسینی هرندی، سیدمحمدحسین، از پیام تا قیام؛ نقش رسانه‌های سنتی در شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی، قم: دین و رسانه، وابسته به اداره کل پژوهش‌های اسلامی سازمان صداوسیما جمهوری اسلامی ایران، به اهتمام دفتر پژوهش‌های کاربردی دین و رسانه، ۱۳۹۹، نسخه الکترونیکی: (<http://pajuhesh.irc.ir/product/book/show/id/2853>)

غلامرضا کاشی، محمدجواد، «دیوارنوشته‌های انقلاب»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ش ۱۰۶-۱۰۴، ۱۳۸۵، ۵۸-۶۱.

مختاری، محمد، «بررسی شعارهای قیام» کتاب جمعه، س ۱، ش ۲۴، ۴ بهمن ۱۳۵۸.

(ه) پایان‌نامه

علی‌نژاد، بتول، بررسی متون شعاری انقلاب اسلامی از دیدگاه تحلیل کلام، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته زبان‌شناسی دانشگاه اصفهان، اصفهان، دانشگاه اصفهان، ۱۳۷۷.

(و) سایت‌های اینترنتی

ویسمه، اعظم، روزی که شعارها از دیوارهای شهر رفتند؛ روایتی از پاکسازی پایتخت جنگ‌زده،

۲۰ بهمن ۱۳۸۹، وبسایت تاریخ ایرانی: <http://tarikhirani.ir/fa/news/7085>

خالقی، عطیه، دیوارنوشته‌ها، دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ۲۰ دی‌ماه ۱۳۹۸:

<https://www.cgie.org.ir/fa/article/246713/>